

Κωστής Κοκκινόφτας
Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου
**ΚΥΠΡΙΟΙ ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΣΤΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ ΚΑΙ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΕΣ ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΣΤΗΝ
ΚΥΠΡΟ (18ος-20ός αι.)**

Κύπριοι κληρικοί στη Μικρά Ασία

Οι δύσκολες συνθήκες ζωής στην Κύπρο και η σχεδόν παντελής απουσία ελληνικών σχολών, κατά τον 18ο αιώνα, συνέτειναν ώστε αριθμός νεαρών Κυπρίων κληρικών να καταφύγει στην Κωνσταντινούπολη, όπου αναζήτησε ευκαιρίες για μόρφωση και εκκλησιαστική ανέλιξη. Σε μεταγενέστερο χρόνο ορισμένοι από αυτούς εντάχθηκαν στο κλίμα του Οικουμενικού Πατριαρχείου και υπηρέτησαν στις υπαγόμενες εκκλησιαστικά σε αυτό μικρασιατικές πόλεις, όπως ο Μητροπολίτης Βιζύης (1762-1783), αργότερα Νικομηδείας (1783-1791), στη συνέχεια Δέρκων (1791-1794) και ακολούθως Οικουμενικός Πατριάρχης (1794-1797) Γεράσιμος Γ¹, ο οποίος, σε κάποια περίοδο της εκκλησιαστικής του διακονίας, υπηρέτησε και στη Μικρά Ασία. Ο Πατριάρχης Γεράσιμος Γ¹ διετέλεσε επίσης σχολάρχης της Μεγάλης του Γένους Σχολής, από την οποία αποφοίτησαν και πολλοί Μικρασιάτες κληρικοί.

Επίσης, την ίδια περίοδο υπηρέτησαν σε αρχιερατικούς θρόνους μικρασιατικών πόλεων οι Κύπριοι Μητροπολίτες Λιβύης (1783-1791) και στη συνέχεια Νικομηδείας (1791-1821) Αθανάσιος Καρύδης, Μηθύμνης (1801-1817), μετέπειτα Προύσης (1817-1821) και αργότερα Νικομηδείας (1821-1837) Πανάρετος, και Αγκύρας (1823-1827) και στη συνέχεια Λοκρίδος (1833-1852) της Εκκλησίας της Ελλάδας Αγαθάγγελος Μυριανθούσης, οι οποίοι συμμετείχαν και στην εξέγερση των Ελλήνων για ελευθερία, το 1821.

Ο Αθανάσιος Καρύδης γεννήθηκε στα μέσα του 18ου αιώνα στη Λάρνακα και σπούδασε στη Βενετία, όπου, το 1751, εξέδωσε την ακολουθία του Αγίου Ερμογένους, την

1. Για τον βίο του Γερασίμου βλ. Μανουήλ Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες. Ειδήσεις Ιστορικά Βιογραφικά περί των Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως από Ανδρέου του Πρωτοκλήτου μέχρι Ιωακείμ Γ' του από Θεσσαλονίκης, 36-1884*, Κωνσταντινούπολη 1890, σ. 579-581· Ανδρέα Μιτσίδη, *Οι Κύπριοι Σχολάρχαι και Διδάσκαλοι της εν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης του Γένους Σχολής*, Λευκωσία 1983, σ. 17-67.

οποία επανέκδωσε το αμέσως επόμενο έτος². Στη συνέχεια υπηρέτησε στη Μητρόπολη Κιτίου και αμέσως μετά ως γραμματέας και ιεροκήρυκας στη Μητρόπολη Αθηνών. Ακολούθως, εξελέγη αρχικά, το 1783, Μητροπολίτης Λιβύης του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας και αργότερα, το 1791, Μητροπολίτης Νικομηδείας του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, όπου εργάστηκε με ζήλο για τη μόρφωση των κατοίκων της επισκοπικής περιφέρειάς του. Για τον λόγο αυτό ίδρυσε, το 1800, Ελληνική Σχολή στη Νικομήδεια, ενώ μερίμνησε και για τη διδασκαλία των ελληνικών γραμμάτων στα χωριά της υπαίθρου. Ακόμη, το 1803, ανήγειρε εκ βάθρων νέο μητροπολιτικό ναό, αφιερωμένο στον Μέγα Βασίλειο. Την ίδια περίοδο διετέλεσε επίσης τακτικό μέλος της Ιεράς Συνόδου του Πατριαρχείου, διαδραματίζοντας σημαντικό ρόλο στη χάραξη της πολιτικής του, που είχε, λόγω της εθναρχικής του ιδιότητας, βαρύνουσα σημασία για τον χριστιανικό πληθυσμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Ο ρόλος του αυτός υπήρξε η αιτία ώστε, αμέσως μετά την έναρξη της Επανάστασης στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, να συλληφθεί από τους Οθωμανούς και να κλειστεί στις φυλακές του Μποσταντζίμπαση (αρχικηπουρού). Όταν δε έγινε γνωστό ότι επαναστάτησε και η Πελοπόννησος, ο Σουλτάνος διέταξε την εκτέλεση του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄, καθώς και του Αθανασίου Καρύδη και των άλλων φυλακισμένων Αρχιερέων, Εφέσου Διονυσίου και Αγχιάλου Ευγενίου, την Κυριακή του Πάσχα, στις 10 Απριλίου 1821³.

Για τον Πανάρετο δεν έχουμε υπόψη οποιαδήποτε στοιχεία για τα νεανικά του χρόνια και τον τόπο καταγωγής του. Γνωρίζουμε, όμως, ότι αρχικά υπηρέτησε στη Μητρόπολη Εφέσου και ότι, το 1801, εξελέγη στον μητροπολιτικό θρόνο Μηθύμνης, όπου επικέντρωσε

2. Ο πλήρης τίτλος του βιβλίου είναι: *Ακολουθία του αγίου Ιερομάρτυρος Ερμογένους του θαυματουργού. Ψαλλομένη τη Ε΄ Οκτωβρίου. Νυν πρώτον τύποις εκδοθείσα σπουδή μεν και δαπάνη του Πανιερωτάτου, και Λογιωτάτου Μητροπολίτου Κιτιαίων Κυρίου Κυρίου Μακαρίου Κυπρίου. Επιστασία δε του λογιωτάτου εν Μοναχοίς Κυρού Αθανασίου Καρύδη Κυπρίου του εκ της ευαγούς Επαρχίας του άνωθεν Μητροπολίτου, Παρά Αντωνίω τω Βόρτολι, Ενετήσιν, αψοα΄, 1771 [Ενετήσιν, 2αψοβ, 1772].*

3. Για τη ζωή του Αθανασίου βλ. Ανδρέα Μιτσίδα, «Ο Κύπριος την καταγωγή Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος Καρύδης ο Εθνομάρτυς», *Τόμος αναμνηστικός επί τη πενηκονταετηρίδι του περιοδικού «Απόστολος Βαρνάβας» (1918-1968)*, Λευκωσία 1975, σ. 339-360· Κωστή Κοκκινόφτα, *Κύπρος και 1821*, Λευκωσία 2021, σ. 164-196.

μεγάλο μέρος από τις δραστηριότητές του στη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων και στη μόρφωση του κλήρου. Για τον σκοπό αυτό ίδρυσε Ελληνικές Σχολές στην Καλλονή, το 1804, καθώς και στις κοινότητες Μανταμάδο και Μόλυβο, με αποτέλεσμα να θεωρείται «ο αναμορφωτής της Λέσβου». Ο Πανάρετος υπηρέτησε στη Μήθυμνα μέχρι το 1817, οπότε εξελέγη στον μητροπολιτικό θρόνο της πόλης Προύσας, η οποία γνώριζε τότε αξιόλογη εμπορική και πνευματική ανάπτυξη. Στη μικρασιατική αυτή πόλη παρέμεινε μέχρι το 1821, οπότε οι επιζήσαντες Αρχιερείς αποφάσισαν τη μετάθεσή του στον μητροπολιτικό θρόνο Νικομηδείας, στη θέση του «οϊκτρῶς τό ζῆν ἐκμετρήσαντος» Αθανάσιου Καρύδη.

Οι συνθήκες, ωστόσο, που επικρατούσαν την περίοδο αυτή στην Κωνσταντινούπολη και στις περισσότερες πόλεις της Μικράς Ασίας ήταν εξαιρετικά δύσκολες για τους Αρχιερείς, οι οποίοι κινδύνευαν από τις βιαιότητες των κατακτητών, αφού θεωρούνταν συνυπεύθυνοι της συνεχιζόμενης Επανάστασης. Ο Πανάρετος δοκιμάστηκε τότε σκληρά και, στις αρχές Δεκεμβρίου 1821, συνελήφθη και κλείστηκε στις φυλακές. Εκεί παρέμεινε μέχρι το 1823, ζώντας κάτω από δύσκολες συνθήκες και υπομένοντας καρτερικά τη δοκιμασία της φυλάκισης. Μετά την απελευθέρωσή του συνέχισε να υπηρετεί στη Μικρά Ασία και στη Νικομήδεια μέχρι το 1837, που απεβίωσε, αφήνοντας φήμη σπουδαίου Αρχιερέα με σημαντική συμβολή στην Παιδεία και στην Εκκλησία⁴.

Ο τρίτος από τους ανωτέρω Αρχιερείς, Αγαθάγγελος Μυριανθούσης, γεννήθηκε, το 1780, στο χωριό Μηλικούρι και σε νεαρή ηλικία κατέφυγε στη γειτονική στη γενέτειρά του Μονή του Κύκκου, όπου εντάχθηκε στην αδελφότητά της. Ακολούθως, το 1813, μετέβη στη Σμύρνη και στη συνέχεια στην Κωνσταντινούπολη, όπου συνδέθηκε με τον Οικουμενικό Πατριάρχη Κύριλλο ΣΤ΄, ο οποίος του ανέθεσε το διακόνημα του Εξάρχου και τον απέστειλε σε διάφορες χριστιανικές κοινότητες της Μικράς Ασίας για την κατήχηση των κατοίκων τους. Την ίδια περίοδο υπηρέτησε επίσης ως επισκοπικός προϊστάμενος Κοτναίου (= Κιουτάχειας, 1818-1820) και ως Έξαρχος στην περιοχή της Θεσσαλονίκης. Ωστόσο, αμέσως μετά την

4. Για τη ζωή του Παναρέτου βλ. Γεώργιου Βαλέτα, «Ο Κύπριος Μητροπολίτης Μηθύμνης Πανάρετος και το αναμορφωτικό του έργο στη Λέσβο», στον τόμο: Θεόδωρου Παπαδόπουλλου - Γεώργιου Ιωαννίδη (επιμ.), *Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 20-25 Απριλίου 1982)*, τ. Γ΄, Λευκωσία 1987, σ. 59-63· Κ. Κοκκινόφτα, *Κύπρος και 1821*, ό.π., σ. 368-380.

έναρξη της Επανάστασης συνελήφθη και οδηγήθηκε στις φυλακές. Αποφυλακίστηκε ένα περίπου χρόνο αργότερα, οπότε, τον Μάιο του 1823, εξελέγη νέος Μητροπολίτης Αγκύρας, όπου υπηρέτησε μέχρι το 1827. Ακολούθως κατήλθε στην επαναστατημένη Ελλάδα και, αφού εντάχθηκε στο στρατιωτικό σώμα του Δημήτριου Υψηλάντη, συμμετείχε στην εκστρατεία για την απελευθέρωση της Στερεάς Ελλάδας, επιδεικνύοντας θάρρος και γενναιότητα⁵. Στη συνέχεια υπηρέτησε ως έκτακτος εκκλησιαστικός τοποτηρητής της επαρχίας Παλαιών Πατρών (1830-1833) και αργότερα ως Μητροπολίτης Λοκρίδος (1833-1852), μέχρι τον θάνατό του⁶.

Παρουσία Κυπρίων κληρικών στη Μικρά Ασία καταγράφεται και στα χρόνια που ακολούθησαν. Ειδικά μάλιστα, ύστερα από τις μεταρρυθμίσεις που εφαρμόστηκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και αποκορυφώθηκαν με την έκδοση των διαταγμάτων Χάττι Σιέριφ, το 1839, και Χάττι Χουμαγιούν, το 1856. Δημιουργήθηκαν τότε νέες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, που επέφεραν τη ραγδαία ανάπτυξη των παράλιων πόλεων της Μικράς Ασίας και των μεγάλων εμπορικών κέντρων της Αυτοκρατορίας, με αποτέλεσμα εκατοντάδες Κύπριοι να αναζητήσουν στην περιοχή καλύτερες συνθήκες ζωής, συγκροτώντας παροικίες και ιδρύοντας αδελφότητες, όπως στη Σμύρνη, το 1898, και τη Μερσίνα, το 1901⁷.

5. Σχετική μαρτυρία σώζεται σε επιστολή, ημερομηνίας 20 Αυγούστου 1829, του Δημήτριου Υψηλάντη προς τον Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια, την οποία δημοσίευσε ο Μητροπολίτης πρώην Λήμνου Βασίλειος Ατέσης, *Η εν τη Μητροπόλει Θηβών εκκλησιαστική κατάσταση κατά την περίοδον της Ελληνικής Επανάστασεως*, Αθήνα 1958, σ. 27-28. Αναδημοσιεύτηκε από τον Κ. Κοκκινόφτα, *Κύπρος και 1821*, ό.π., σ. 655-656.

6. Για τη ζωή του Αγαθαγγέλου βλ. Μητροπολίτη Φθιώτιδος Νικόλαου Πρωτοπαπά, *Ο Μητροπολίτης Λοκρίδος Αγαθάγγελος και η πολυτάραχη Αρχιερατεία του (1833-1852)*, Λαμία 2014· Κ. Κοκκινόφτα, *Κύπρος και 1821*, ό.π., σ. 381-416.

7. Για τις αδελφότητες των Κυπρίων στη Σμύρνη και τη Μερσίνα βλ. Κωστή Κοκκινόφτα, «Σχέσεις Μικράς Ασίας και Μονής Κύκκου», *Ενατενίσει*ς 13 (2011) 130· Του ιδίου, «Ο Κύπριος ευεργέτης του Ελληνισμού της Κιλικίας Κωνσταντίνος Μαυρομάτης (1831-1903)», στον τόμο: Ευθυμίας Λεμονιάτη - Κυριάκου Ιακωβίδη (επιμ.), *Σαλαμιού, Ιστορία και Παράδοση, Πρακτικά Ημερίδας*, Λευκωσία 2023, σ. 62, αντιστοίχως.

Ανάμεσα σε αυτούς, που εγκαταστάθηκαν τότε σε πόλεις της Μικράς Ασίας, περιλαμβάνονταν και μερικοί Κύπριοι κληρικοί, στην πλειονότητά τους έγγαμοι. Αναφέρονται ενδεικτικά ο παπα-Ιωάννης Χατζημιχαήλ από τον Οίκο, ο οποίος υπηρέτησε στη Μερσίνα, κατά τη δεκαετία του 1870⁸, καθώς και τρεις τουλάχιστον διαφυγόντες τις σφαγές του 1922, οι εφημέριοι του Αγίου Ιωάννη Λυγαριάς στη Σμύρνη π. Χρίστος Ιωαννίδης από τη Λευκωσία⁹ και του Αδραμυττίου π. Μιχαήλ Χατζηκωνσταντής από τον Μαζωτό¹⁰, καθώς και ο πρώην αρχιερατικός επίτροπος της Μητρόπολης Εφέσου, π. Παρθένιος από το Αργάκι¹¹.

Ξεχωριστή, οπωσδήποτε, παρουσία Κυπρίων κληρικών στη Μικρά Ασία την περίοδο αυτή είναι των Αγιοταφιδών Αρχιμανδριτών Γαβριήλ Καραπατάκη και Μαθία Παυλίδη. Ο μεν Καραπατάκης υπηρέτησε στον Πόντο στα χρόνια των μεγάλων διωγμών του εκεί Ελληνισμού και κατέθεσε τη μαρτυρία του για τα όσα διαδραματίστηκαν σε βάρος των Ελλήνων, ο δε Παυλίδης δολοφονήθηκε από τους Τούρκους μερικές βδομάδες ύστερα από την έναρξη της Μικρασιατικής Εκστρατείας στην πόλη Ναζλή, όπου υπηρετούσε ως Ιεροδιδάσκαλος.

Ο Καραπατάκης γεννήθηκε, το 1870, στο χωριό Οίκος της Μαραθάσας και σε νεαρή ηλικία εντάχθηκε στις τάξεις των δοκίμων της Μονής Κύκκου, ενώ αργότερα μετέβη στην Παλαιστίνη, όπου φοίτησε στη Θεολογική Σχολή του Σταυρού Ιεροσολύμων (1893-1900). Στο μεταξύ, εντάχθηκε στην αγιοταφική αδελφότητα και υπηρέτησε σε διάφορα διακονήματα του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων, αναπτύσσοντας σημαντική συγγραφική δράση. Το 1909, όμως, εγκατέλειψε την Παλαιστίνη και μετέβη στην Κωνσταντινούπολη, από όπου αργότερα εστάλη από τον Οικουμενικό Πατριάρχη (1901-1912) Ιωακείμ Γ', για να συμβάλει στη διευθέτηση διάφορων εκκλησιαστικών ζητημάτων στη Θεοδοσιούπολη (Ερζερούμ). Στη

8. Ιερόνυμου Περισιτιάνη, *Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων. Από της Τουρκικής κατακτήσεως μέχρι της Αγγλικής κατοχής (1571-1878)*, Λευκωσία 1930, σ. 165-166· Δημήτρη Ταλιαδώρου, *Η Ιστορία του Ιερού Ναού Παναγίας Φανερωμένης Λευκωσίας και η Προσφορά του στον Ελληνισμό της Κύπρου*, τ. Α', Λευκωσία 2014, σ. 297.

9. «Μικρά», *Φωνή της Κύπρου*, 29/11.11.1922, 19/2.12.1922.

10. «Εκ Μαζωτού», *Ημερήσιος Κήρυξ*, 5.6.1923.

11. «Νέον κύμα προσφύγων εις Κύπρον», *Κυπριακός Φύλαξ*, 9.11.1922· «Χρονικά», *Απόστολος Βαρνάβας* 15.11.1922 (τ. Ε', σ. 143).

συνέχεια εγκαταστάθηκε στην Τραπεζούντα, όπου έζησε τα δραματικά γεγονότα που συνέβησαν κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Τελικά το 1918, ύστερα από πολλές περιπέτειες κατάφερε να διαφύγει στην πόλη Βατούμ της Γεωργίας και ακολούθως, δύο χρόνια αργότερα, στην Ελλάδα, όπου υπηρέτησε στην Ιερατική Σχολή της Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολυτρίας στη Χαλκιδική και σε διάφορους ναούς των Αθηνών. Απεβίωσε, ύστερα από σύντομη ασθένεια, το 1953, αφήνοντας φήμη σπουδαίου πνευματικού και φιλόανθρωπου ιερωμένου¹².

Ο Καραπατάκης έζησε από κοντά, κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, την πολιτική γενοκτονίας σε βάρος των Ελλήνων του Πόντου, που εφαρμόστηκε με βάση ένα καλά μελετημένο σχέδιο του Νεοτουρκικού κοιμητώριου «Ένωσις και Πρόοδος»¹³. Αργότερα ο Κύπριος κληρικός δημοσίευσε τρία κείμενα για το ζήτημα αυτό, ένα στον ελληνικό τύπο του

12. Για τη ζωή του Καραπατάκη βλ. Αριστεΐδη Κουδουνάρη, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων, 1800-1920*, τ. Α΄, Λευκωσία 2018, σ. 287-288· Κωστή Κοκκινόφτα, «Ο Κύπριος Αρχιμανδρίτης Γαβριήλ Καραπατάκης (1870-1953) και η μαρτυρία του για τα δεινά των Ελλήνων κατοίκων του Πόντου κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», *Η Δέλτος* 12 (2023) 121-134.

13. Πολυχρόνη Ενεπεκίδη, *Οι διωγμοί των Ελλήνων του Πόντου (1908-1918)*, Αθήνα 1962, σ. 10-15.

Βατούμ¹⁴ και δύο στον κυπριακό τύπο¹⁵, εξέδωσε ένα θεατρικό δράμα με ηρωίδα μία νεαρή Ελληνίδα, που μαρτύρησε στα χέρια των διωκτών της¹⁶, και υπέβαλε στην Ελληνική Κυβέρνηση σχετικό υπόμνημα για τους πρόσφυγες που κατέφευγαν από τη Γεωργία στην Ελλάδα¹⁷. Στα κείμενα αυτά περιγράφει συγκλονιστικά γεγονότα, στα οποία ήταν παρών, όπως σφαγές αθώων και εκτοπισμούς πληθυσμών από τις πόλεις και τα χωριά τους. Σύμφωνα με όσα αναφέρει, αρχικά, με το πρόσχημα της απομάκρυνσης του πληθυσμού από τις

14. Αρχιμ. Γαβριήλ Καραπατάκη, «Αι δραματικάί σκηναί της επαρχίας Ροδοπόλεως», *Ελεύθερος Πόντος* (Βατούμ), 7.8.1919 [= Κωνσταντίνου Φωτιάδη, *Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, τ. 10ος, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 167-170].

15. Αρχιμ. Γαβριήλ Καραπατάκη, «Αι δραματικάί σκηναί του Πόντου», *Φωνή της Κύπρου*, 24/6.8.1921 [= Κωστή Κοκκινόφτα, «Ο Κύπριος Αρχιμανδρίτης Γαβριήλ Καραπατάκης (1870-1953) και η σχέση του με τον Πόντο», *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών* 2 (1994) 105-112· Κ. Φωτιάδη, *Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, τ. 10ος, ό.π., σ. 725-733]· Αρχιμ. Γαβριήλ Καραπατάκη, «Οι Τούρκοι κατά την ανακατάληψιν του Πόντου τω 1918 και αι περί εκκενώσεως σημεριναί αποφάσεις», *Φωνή της Κύπρου*, 11/24.6.1922 [= Κ. Κοκκινόφτα, «Ο Κύπριος Αρχιμανδρίτης Γαβριήλ Καραπατάκης (1870-1953) και η σχέση του με τον Πόντο», ό.π., σ. 113-115· Κ. Φωτιάδη, *Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, τ. 10ος, ό.π., σ. 748-751].

16. Αρχιμ. Γαβριήλ Καραπατάκη, *Δράμα η Δέσποινα εν Ματσούκα του Πόντου εν ποιήσει ομοιοκαταλήκτω*, Αθήναι 1925 [= Κ. Κοκκινόφτα, «Ο Κύπριος Αρχιμανδρίτης Γαβριήλ Καραπατάκης (1870-1953) και η σχέση του με τον Πόντο», ό.π., σ. 116-179]. Πρόκειται για υπαρκτό πρόσωπο, όπως επιβεβαιώνεται από τη συμπερίληψη του μαρτυρίου και του χωριού καταγωγής της στον τόμο με τα δεινά των Ελλήνων, που εξέδωσε το Οικουμενικό Πατριαρχείο (έκδ.), *Μαύρη Βίβλος διωγμών και μαρτυρίων του εν Τουρκία Ελληνισμού (1914-1918)*, Κωνσταντινούπολη 1919, σ. 271.

17. Αρχιμ. Γαβριήλ Καραπατάκη, «Υπόμνημα περί των Καυκασίων μεταναστών και των προσφύγων του Πόντου», *Γρηγόριος Παλαμάς* 5 (1921) 52-57 [= «Ιστορικά κείμενα: Γύρω από το μαρτυρολόγιο των "Καυκασίων"», *Ποντιακή Εστία* 1 (1975) 27-33· Κ. Κοκκινόφτα, «Ο Κύπριος Αρχιμανδρίτης Γαβριήλ Καραπατάκης (1870-1953) και η σχέση του με τον Πόντο», ό.π., σ. 99-104].

εμπόλεμες περιοχές, ή τις παράλιες ζώνες, χιλιάδες κάτοικοι υποχρεώθηκαν να μετακινηθούν στα ενδότερα, με αποτέλεσμα οι περισσότεροι να βρουν μαρτυρικό θάνατο, εξαιτίας των εξοντωτικών οδοποριών¹⁸. Την ίδια περίοδο εκατοντάδες άνδρες στάλθηκαν στα τάγματα εργασίας στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, όπου ήταν υποχρεωμένοι να δουλεύουν σε βαριά έργα οδοποιίας, κάτω από αντίξοες καιρικές συνθήκες, με αποτέλεσμα πολλοί να αποβιώσουν από τις κακουχίες, την πείνα και τις ασθένειες¹⁹.

Ο δεύτερος από τους ανωτέρω κληρικούς, Αρχιμανδρίτης Μαθίας Παυλίδης, γεννήθηκε, το 1878, στο χωριό Γύψου της επαρχίας Αμμοχώστου και σε νεαρή ηλικία εντάχθηκε στην αγιοταφική αδελφότητα. Ακολούθως, όπως και ο Καραπατάκης, επίσης φοίτησε στη Θεολογική Σχολή του Σταυρού Ιεροσολύμων (1895-1903) και υπηρέτησε σε διάφορα διακονήματα του Πατριαρχείου μέχρι το 1917. Τότε εγκατέλειψε την Παλαιστίνη και μετέβη στην πόλη Ναζλή της Μικράς Ασίας, όπου υπηρέτησε ως Ιεροδιδάσκαλος. Στην πόλη αυτή συναντήθηκε με τον συγχωριανό του Μορφή Κούμα, ο οποίος τον παρότρυνε να εκμεταλλευτούν την αναταραχή που επικρατούσε, λόγω του πολέμου, και να διαφύγουν στην Κύπρο²⁰. Ο Μαθίας, όμως, προτίμησε να παραμείνει στη Ναζλή, κοντά στους κατοίκους της, που αντιμετώπιζαν μεγάλους κινδύνους από τους Νεοτούρκους και τη δράση τους.

18. Για το ζήτημα αυτό βλ. επίσης: Οικουμενικού Πατριαρχείου (έκδ.), *Μαύρη Βίβλος διωγμών και μαρτυριών του εν Τουρκία Ελληνισμού (1914-1918)*, ό.π., σ. 233-316· Αντώνιου Γαβριηλίδη, *Σελίδες εκ της μαύρης εθνικής συμφοράς του Πόντου*, Αθήνα 1924· Χρίστου Ανδρεάδη, «Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου (1916-1923)», *Νέα Εστία* 71 (1997) 1180-1187.

19. Εκτός από τη βιβλιογραφία, που δόθηκε προηγουμένως, για τα όσα διαδραματίστηκαν τότε στον Πόντο βλ. επίσης: Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών (έκδ.), *Η Έξοδος*, τ. Γ', *Μαρτυρίες από τις Επαρχίες του Μεσόγειου Πόντου*, Αθήνα 2013· τ. Δ', *Μαρτυρίες από τον Ανατολικό Παράλιο Πόντο*, Αθήνα 2015· τ. Ε', *Μαρτυρίες από τον Δυτικό Παράλιο Πόντο και την Παφλαγονία*, Αθήνα 2016.

20. Η σχετική μαρτυρία δόθηκε στον Μύρωνα Χριστοφίδη, «Κύπριοι κληρικοί στο εξωτερικό», *Καιροί της Κύπρου* 55 (1959) 26, από τον αδελφό του Μορφή, δάσκαλο Μιχαήλ Κούμα.

Στο μεταξύ, στις 2 Μαΐου 1919, ημέρα που σηματοδότησε την έναρξη της Μικρασιατικής Εκστρατείας, πραγματοποιήθηκε η αποβίβαση ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, με αποτέλεσμα οι Νεότουρκοι να προχωρήσουν σε σφαγές και διώξεις σε βάρος του χριστιανικού πληθυσμού. Ο Ματθίας, παρά το γεγονός ότι είχε και πάλι την ευκαιρία να διαφύγει στην Κύπρο, εντούτοις παρέμεινε στη Ναζλή για να συμπαρασταθεί στον άμαχο πληθυσμό. Ένα, όμως, μήνα αργότερα, τον Ιούνιο του 1919, «ὁ προστάτης τῶν καταδιωκομένων», ο οποίος «διεθέρμαινε τὸν πατριωτισμὸν καὶ τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα τῶν ἐκεῖ εὐρισκομένων Ἑλλήνων», ὅπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στον τύπο της εποχής, δολοφονήθηκε ἀπὸ τα ἀτακτα τουρκικὰ σώματα, μετὰ ἀπὸ φρικτὰ βασανιστήρια²¹. Σύμφωνα μάλιστα με σχετική έκθεση του υποστράτηγου Κωνσταντίνου Νίδερ, ο θάνατός του ἐπῆλθε ὕστερα ἀπὸ ἐπώδυνο ἀνασκολοπισμό²². Οπωσδήποτε, ἡ ἐνέργειά του να παραμείνει στη Ναζλή, για να βοηθήσει τους κατοίκους της προβλήθηκε ὡς πράξη αλτρουισμού και ευθύνης ἐναντι τοῦ ιερατικοῦ τοῦ σχήματος και θεωρήθηκε ιδιαίτερα τιμητική για τον κυπριακό κλήρο²³.

Μικρασιάτες κληρικοί στην Κύπρο

Ἡ ἐγγύτητα τῆς Κύπρου με τὴ Μικρὰ Ἀσία και τὰ μόλις 65 χιλιόμετρα που χωρίζουν τὶς βόρειες ακτὲς τῆς ἀπὸ τὰ μικρασιατικὰ παράλια υπήρξαν ὁ κύριος λόγος, ὥστε να ἀναπτυχθοῦν μετὰξὺ τῶν δύο περιοχῶν, ἀπὸ τὰ παλιὰ χρόνια, στενοὶ ἐμπορικοὶ και πολιτιστικοὶ δεσμοί. Τα προσκυνήματα τοῦ νησιοῦ, και εἰδικὰ ἡ περίφημη Μονὴ Κύκκου, ὅπου διαφυλάσσεται ἡ θαυματουργικὴ εἰκόνα τῆς Παναγίας τῆς Κυκκώτισσας, ἔργο κατὰ

21. «Τραγικαὶ καταστροφαί. Θάνατος Κυπρίου Ἀρχιμανδρίτου», *Πατρίς*, 26/9.7.1919· «Ἐξ Ἑλλάδος», *Ἐλευθερία*, 22/5.7.1919· Β. Ευθυμίου, «† Ὁ Ἐθνομαρτυρήσας Ἀρχιμανδρίτης Ματθίας», *Ἱερός Πολύκαρπος* 5 (1919) 94-95.

22. «Χρονικά, Ἱεροσολύμων: Ὁ Ἐθνομάρτυς Ἀρχιμανδρίτης Ματθίας», *Πάνταῖνος* 11 (1919) 495.

23. Για τὴ ζωή τοῦ Ματθία βλ. Γεώργιου Παπαχαραλάμπους, «Ὁ Ἀρχιμανδρίτης Ματθίας Παυλίδης», *Φιλολογικὴ Κύπρος* (1969) 77-78· Ἀρ. Κουδουνάρη, *Βιογραφικὸν Λεξικὸν Κυπρίων, 1800-1920*, τ. Β', ὁ.π., σ. 634-635. Κωστή Κοκκινόφτα, «Ὁ Ἐθνομάρτυρας Ἀρχιμανδρίτης Ματθίας Παυλίδης (1878-1919)», *Ἡ Δέλτος* 5 (2019) 97-104

παράδοση του Ευαγγελιστή Λουκά, προσέλκυαν εκατοντάδες Μικρασιάτες πιστούς²⁴, οι οποίοι συνδύαζαν το ταξίδι τους στους Αγίους Τόπους με επίσκεψη στη Μονή, ώστε «το χατζιλίκι τους», ύστερα από το βάπτισμά τους στον Ιορδάνη ποταμό, «να καταστεί τέλειον»²⁵.

Η παρουσία, εξάλλου, των Μετοχιών, που η Μονή Κύκκου διατηρούσε στις πόλεις Σμύρνη, Προύσα, Αττάλεια, Έφεσο και Αμάσεια, συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στην επαύξηση της φήμης της Μονής ανάμεσα στους Μικρασιάτες²⁶. Στα Μετόχια αυτά θησαυρίζονταν αντίγραφα της θαυματουργικής Αγίας Εικόνας, όπως για παράδειγμα στην Αττάλεια, το οποίο σώθηκε κατά την Καταστροφή και σήμερα βρίσκεται στον ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου, στη συνοικία Ταύρος της ελληνικής πρωτεύουσας²⁷.

Ανάμεσα στους επιφανέστερους Μικρασιάτες προσκυνητές της Μονής Κύκκου, κατά τον 18ο αιώνα, ήταν και ο μετέπειτα Μητροπολίτης Αγκύρας (1773-1779) Σεραφεΐμ Πισσίδειος, ο οποίος γεννήθηκε γύρω στο 1720 στην Αττάλεια. Όπως αναφέρεται, επισκέφθηκε τη Μονή, το 1751, οπότε εντάχθηκε στην αδελφότητά της²⁸ και έλαβε το οφφίκιο του Πρωτοσυγκέλλου. Ακολούθως, με επίκεντρο τη Μονή Κύκκου, εξέδωσε πολλά βιβλία στα καραμανλίδικα, δηλαδή στην τουρκική γλώσσα αλλά με ελληνικούς χαρακτήρες, για τη στήριξη της εθνικής συνείδησης των Τουρκόφωνων Ελλήνων της Καππαδοκίας. Ένα

24. Κωστή Κοκκινόφτα, «100 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή. Μαρτυρίες για Μικρασιάτες προσκυνητές στη Μονή Κύκκου», *Ενατενίσσεις* 39 (2022) 93-98.

25. Αριστοτέλη Παλαιολόγου, «Η εν Κύπρω Ιερά Μονή Κύκκου», στον τόμο: Κωνσταντίνου Σκόκου (επιμ.), *Εθνικόν Ημερολόγιον, Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν και Γελοιογραφικόν του έτους 1904*, τ. 19ος, Αθήνα 1904, σ. 360 [= Κωστή Κοκκινόφτα, *Η Ιερά Μονή Κύκκου στον κυπριακό τύπο (1900-1911)*, Λευκωσία 2002, σ. 321-333].

26. Για την ιστορία των Μετοχιών της Μονής Κύκκου στη Μικρά Ασία βλ. Κωστή Κοκκινόφτα, *Τα Μετόχια της Μονής Κύκκου στο εξωτερικό*, Λευκωσία 2016, σ. 37-41 (Σμύρνης), σ. 41-43 (Αττάλειας), σ. 43-45 (Προύσας), σ. 45-46 (Εφέσου), σ. 47 (Αμάσειας).

27. Για την εικόνα αυτή και την ιστορία της βλ. Γεώργιου Παντελή Πεχλιβανίδη (Ατταλειάτη), *Αττάλεια και Ατταλειώτες*, τ. Α', Αθήνα 1989, σ. 326-335· Αρχιμανδρίτη Νεκτάριου Πέττα, *Προσκυνητάριον Εικόνας Παναγίας Κύκκου Αττάλειας*, Ταύρος 2012, σ. 21-23, 32-49, 61-62.

28. Θεόδωρου Παπαδόπουλλου, *Κώδιξ Μονής Κύκκου*, Λευκωσία 2008, σ. 38.

από αυτά είναι και η ιστορία της Μονής Κύκκου, το έτος 1753 και εμπλουτισμένη το 1782, που επανεκδόθηκε το 1816, μερικά χρόνια ύστερα από τον θάνατό του²⁹.

Στους προλόγους των ανωτέρω εκδόσεων, ο Σεραφείμ αναφέρεται συχνά στους λόγους που τον παρακίνησαν να επικεντρωθεί στη συγγραφή και επιμέλειά τους. Σύμφωνα με όσα σημειώνει, η κύρια αιτία, που τον ώθησε να αφιερωθεί στο έργο αυτό, ήταν η διαπίστωσή του ότι οι Τουρκόφωνοι Ορθόδοξοι ζούσαν σε συνθήκες πνευματικού σκότους. Γι' αυτό και θέλησε να τους βοηθήσει να κατανοήσουν τα μηνύματα του Ευαγγελίου, εκδίδοντας σχετικά βιβλία στην τουρκική γλώσσα, την οποία χρησιμοποιούσαν στον καθημερινό τους βίο³⁰. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, η Μονή Κύκκου χρηματοδοτούσε τις εκδόσεις αυτές «διά μόνην καί Μοναχὴν ἀγάπην ὁποῦ κατὰ ζῆλον Εὐσεβείας ἔχει εἰς ὅλον τό γένος τῶν Ὀρθοδόξων, χωρίς τινα σκοπὸν κέρδους, ἢ ἀπολαύσεως τινός κοσμικῆς καί αἰσχροκερδοῦς ματαιότητος»³¹. Δικαίως λοιπὸν με την εκδοτικὴ καὶ κηρυκτικὴ δράση του³² θεωρήθηκε ως

29. Για τις τρεις αυτές εκδόσεις βλ. Sénérien Salaville - Eugène Dalleggio, *Karamanlidika. Bibliographie analytique d' ouvrages en langue imprimés en caractères grecs*, v. A', 1584-1850, Athènes 1958, σ. 19-21, 59-62, 173-174· Κώστα Κωνσταντινίδη, *Η διήγησις της θαυματουργῆς εικόνας της Θεοτόκου Ελεούσας του Κύκκου*, Λευκωσία 2002, σ. 58.

30. Πηνελόπης Στάθη, «Τα τουρκογραφικὰ βιβλία καὶ ὁ Σεραφεὶμ Ἀτταλειάτης», στὸν τόμο: Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη - Κωνσταντίνου Στάικου (επιμ.), *Τὸ ἐντυπο ἐλληνικὸ βιβλίον, 15ος-19ος αἰώνας, Πρακτικὰ Διεθνούς Συνεδρίου, Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001*, Αθήνα 2004, σ. 337-338. Στὴν ἴδια ἐργασία μελετήθηκαν καὶ σχολιάστηκαν διεξοδικὰ οἱ καραμανλίδικες ἐκδόσεις τοῦ Σεραφεὶμ Πισσιδείου. Βλ. *Ὁ.π.*, σ. 329-339.

31. Σεραφεὶμ Πισσιδείου, *Σύνταγμα ἡτοι Χρηστοθήθεια*, Ενετία 1782, σ. 14.

32. Σχετικὴ μαρτυρία δίνει ὁ ἴδιος σὲ πρόλογο ἔργου του. Βλ. Σεραφεὶμ Πισσιδείου, *Πνευματικὴ Κιθάρα, ἡτοι λόγοι ψυχοφελεῖς εἰς μερικὰς τινὰς περικοπὰς τῶν Κυριακῶν τοῦ Θεοῦ Ευαγγελίου*, Ενετία 1783, σ. 5. Επίσης βλ. Μανουήλ Γεδεών, «Τὸ κήρυγμα τοῦ θεοῦ λόγου ἐν τῇ Εκκλησίᾳ τῶν Κάτω Χωρῶν», *Εκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 12 (1887-1888) 200.

«παλλάδιον τῶν Ἀνατολιτῶν»³³. Γι' αυτό και επαινέθηκε από τον σύγχρονό του λόγιο συγγραφέα Καισάριο Δαπόντε, ο οποίος χαρακτήρισε το έργο του πρωτοποριακό³⁴.

Εκτός από караμανλίδικα βιβλία, ο Σεραφεΐμ εξέδωσε επίσης διάφορα έργα στην ελληνική γλώσσα, όπως τη δεύτερη έκδοση της ιστορίας της Μονής Κύκκου, το 1782³⁵, κατά πολύ εκτενέστερη της πρώτης, που έγραψε ο σχολάρχης της Ελληνικής Σχολής Λευκωσίας (1742-1761) Εφραίμ Αθηναίος και η οποία τυπώθηκε το 1751. Ένα δε από τα υπόλοιπα έργα του Σεραφεΐμ στην ελληνική γλώσσα με τίτλο «Σύνταγμα ήτοι Χριστοθήθεια» τυπώθηκε με δαπάνες του Ηγουμένου της Μονής Κύκκου (1776-1811) Μελετίου Β', ο οποίος ενίσχυε κατά τον τρόπο αυτό τις εκδοτικές δραστηριότητες του Μικρασιάτη κληρικού³⁶.

Η Μικρασιατική Καταστροφή έμελλε να τερματίσει τις πολυδιάστατες σχέσεις Κύπρου και Μικράς Ασίας. Ωστόσο στα χρόνια που ακολούθησαν Μικρασιάτες κληρικοί προσέφεραν πολύτιμες υπηρεσίες στην Εκκλησία του νησιού. Αναφέρεται ενδεικτικά ο μετέπειτα Μητροπολίτης Λήμνου (1951-1959) και αργότερα Τρίκκης και Σταγών (1959-1970) Διονύσιος Χαραλάμπους, ο οποίος γεννήθηκε, το 1907, στο Αβτζιλάρ Αδραμυττίου και υπήρξε απόφοιτος της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης. Αρχικά ο Διονύσιος υπηρέτησε ως Ιεροκήρυκας στη Μητρόπολη Μηθύμνης, όπου ανέπτυξε αντιστασιακή δράση με αποτέλεσμα, τον Αύγουστο του 1942, να συλληφθεί από τους Γερμανούς κατακτητές και να κλειστεί στις φυλακές Μυτιλήνης και ακολούθως στο στρατόπεδο Παύλου Μελά στη

33. Δ.Ε. Δανιήλογλου, *Πρόδρομοι της Αναγεννήσεως των Γραμμάτων εν τη Ανατολή. Σεραφεΐμ Μητροπολίτης Αγκύρας Ατταλεύς*, Κωνσταντινούπολη 1865, σ. 24.

34. Καισάριου Δαπόντε, «Ιστορικός Κατάλογος ανδρών επισήμων (1700-1784)», στον τόμο: Κωνσταντίνου Σάθα (επιμ.), *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. Γ', Βενετία 1872, σ. 109-110.

35. Σεραφεΐμ Πισσιδεΐου, *Η περιγραφή της Ιεράς Σεβασμίας και Βασιλικής Μονής της Υπεραγίας Θεοτόκου, του Κύκκου επιφημιζομένης κατά την νήσον Κύπρον*, Ενετία 1782.

36. Σ. Πισσιδεΐου, *Σύνταγμα ήτοι Χριστοθήθεια*, ό.π., σ. 14. Για τον βίο και το έργο του Σεραφεΐμ Πισσιδεΐου βλ. Πασχάλη Κιτρομηλίδη, *Κυπριακή Λογιοσύνη, 1571-1878. Προσωπογραφική Θεώρηση*, Λευκωσία 2002, σ. 246-250· Κωστή Κοκκινόφτα, *Η Μονή Κύκκου στο αρχείο της Αρχιεπισκοπής Κύπρου (1634-1878)*, Λευκωσία 1911, σ. 131-143, 401-414· Stylianos Irakleous, *Atalialu Serapheim and the Turkophone Orthodox Christians of Anatolia*, Athens - Nicosia - Leiden 2020.

Θεσσαλονίκη. Στη συνέχεια, στις αρχές του 1944, μεταφέρθηκε σε στρατόπεδο συγκεντρώσεως στη Γερμανία, από όπου απελευθερώθηκε τον Μάιο του 1945 από τα συμμαχικά στρατεύματα. Ακολούθως, το 1949, ύστερα από πρόσκληση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Κύπρου, κατήλθε στο νησί και ανέλαβε τη διεύθυνση της νεοϊδρυθείσας Ιερατικής Σχολής «Απόστολος Βαρνάβας», της πρώτης στην ιστορία της τοπικής Εκκλησίας³⁷.

Κατά το χρονικό αυτό διάστημα, που παρέμεινε στην Κύπρο, ο Διονύσιος έθεσε τις βάσεις για τη μόρφωση του κλήρου του νησιού και, δύο χρόνια αργότερα, παρέδωσε τα πτυχία στους πρώτους αποφοίτους. Την ίδια περίοδο δημοσίευσε άρθρα του κυρίως στο περιοδικό της Εκκλησίας της Κύπρου «Απόστολος Βαρνάβας», καθώς και σε άλλα κυπριακά έντυπα. Τελικά, τον Σεπτέμβριο του 1951, εξελέγη από την Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδας Μητροπολίτης Λήμνου, οπότε υπέβαλε παραίτηση από τη διεύθυνση της Ιερατικής Σχολής και αναχώρησε από την Κύπρο³⁸. Ωστόσο δεν απέκοψε τους δεσμούς του με το νησί και την περίοδο του απελευθερωτικού αγώνα του 1955-1959 διετέλεσε μέλος, και για ένα έτος αντιπρόεδρος, της Πανελληνίας Επιτροπής Αυτοδιαθέσεως Κύπρου, και εργάστηκε με ζήλο για την προώθηση του αιτήματος της Ένωσης στην Ελλάδα και στο εξωτερικό³⁹.

Από όσα έχουν αναφερθεί καθίσταται, νομίζω, φανερό ότι οι Κύπριοι και οι Μικρασιάτες κληρικοί, που υπηρέτησαν στη Μικρά Ασία και στην Κύπρο, αντιστοίχως,

37. «Συνοδικόν ανακοινωθέν», *Απόστολος Βαρνάβας* 10 (1949) 438-439· Κωστή Κοκκινόφτα, «Η μόρφωση του κυπριακού κλήρου και η Ιερατική Σχολή "Απόστολος Βαρνάβας"», στον τόμο: Κωστή Κοκκινόφτα - Παύλου Χατζημάρκου (επιμ.), *Υψίστου Κλήσις. Αναμνηστικός τόμος επί τη συμπληρώσει πενήντα ετών από της ιδρύσεως της Ιερατικής Σχολής «Απόστολος Βαρνάβας»*, Λευκωσία 2003, σ. 20-22.

38. Βλ. Αρχιμανδρίτη Κωνσταντίνου Λευκωσιάτη, *Δεκαετηρίς Ιερατικής Σχολής «Απόστολος Βαρνάβας»*, 1949-1959, Λευκωσία 1961, σ. 23, όπου δημοσιεύεται η επιστολή παραίτησής του, ημερομηνίας 28 Σεπτεμβρίου 1951.

39. Για τη ζωή του Διονυσίου βλ. Πάφου Γενναδίου, «† Ο Τρίκκης και Σταγών Διονύσιος», *Απόστολος Βαρνάβας* 31 (1970) 49-52· Σωτήριου Μπαλατσούκα, *Διονύσιος Μητροπολίτης Τρίκκης και Σταγών (1907-1970)*, Τρίκαλα 2012.

συνέβαλαν με το έργο τους στη διεύρυνση και ενδυνάμωση των εθνικών, κοινωνικών και πνευματικών δεσμών των δύο περιοχών. Κύπρος και Μικρά Ασία συμπορεύτηκαν μέσα στον χρόνο, αντιμετωπίζοντας κοινά προβλήματα, με τα παραδείγματα των κληρικών, που παρουσιάστηκαν, να αποτελούν μία ενδεικτική μαρτυρία για την ευρύτητα των μεταξύ τους σχέσεων.

Δημοσιεύτηκε στον τόμο: Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος (έκδ.), *Η Ορθόδοξη Εκκλησία στη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη. Πρακτικά Β' Συνεδρίου*, Αθήνα 2024, σ. 227-238.